

PETERCSÁK TIVADAR

HATÁRFÁK, HATÁRJELEK A NÉPI ERDŐHASZNÁLATBAN

Az életének egyik jelentős „határfájához” érkezett Gebei Sándor. Kutatásaihoz kapcsolódva I. Rákóczi György életéből vett idézettel kezdem a fenti téma bemutatását. A Nyárad menti Remeténél levő bekecsi vár alatt „Lenn, a Vármezőn, egy kőrakás van, melyet Rákóczi halomnak a hagyományok szerint azért neveznek, mivel a görgényi uradalomhoz tartozó kőhériek (egy falu) erőszakosan elfoglalták a remeteiek határát, s azért ezek az egykor itten vadászó I. Rákóczi Györgynél panaszt tettek. A fejedelem határkijárást tétetett, a most is nevét viselő halmot rakatta, s hogy emlékezetben maradjon, az erőszakoskodó prevarikátorokból (erdőpusztítók) néhányat e halmon meg is csapatott. E halom jelöli most is a Remete és a görgényi uradalom közti határt” – olvasható Orbán Balázsnál.¹ A fejedelem azt az egész országban elterjedt gyakorlatot – egyrészt a határsértők megverését, másrészt a főként fiataloknak a határjelnél való megcsapatását – alkalmazta, amely arra volt hivatva, hogy a következő generáció emlékezetébe véssék a két település vagy birtok határát. Ezzel a megvert személy öregkorában is emlékezett a helyre, ahol a verést kapta, amivel biztosították a régi határok szilárd megőrzését.²

A határjelek két területre – birtoktest vagy faluhatár – elválasztására szolgáltak, amelyeknél fontos volt, hogy azokat a közösség egyértelmű jelnek ismerje el, és érdekelt legyen folyamatos fenntartásukban. A természe-

1 Orbán Balázs: A Székelyföld leírása IV. 1870. 95.

2 Erre a gyakorlatra számos példát találunk Takács Lajos: Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Budapest 1987. c. munkájában. Vö. Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. Budapest 1981.

tes és mesterséges határjelek kiválasztása, elhelyezése, valamint megújítása a határjárások keretében történt, amelyet a falvak és mezővárosok szerveztek, s azokon az érintett felek is részt vettek.³ Szemléletesen őrzí a határjárások gyakorlatát a Maros megyei Szentháromságról közölt verse: „Falunk egész határát szépen megkerültük/S a határhompokat jókarba helyeztük/,/Ifjúságainkkal jól megismertettük/S azokat, hol láttuk, figyelmükbe vésztük.”⁴

A tradicionális népi erdőhasználat és erdőgazdálkodás tanulmányozása során a közösségek és magánszemélyek erdőit elválasztó határjelekről szerzett tapasztalatok, a szakirodalom, valamint a székelyek erdőléséről az utóbbi évtizedekben megjelent publikációk lehetővé teszik, hogy röviden felvázoljuk az erdei határfák és jelek sajátos formáit, valamint az erdei munkáknál és a közösségi erdők faosztásánál alkalmazott jelölési módokat.

Az erdős vidékeken határvonalnak számítottak az erdei *nyílások*, tisztások, amelyet *léniának*, *nyiladéknak*, *allénak* is neveztek. A Veszprém megyei Táp-szentmiklóson 1753-ban a tanú elmondta, hogy „az ott levő erdőt is egy Székér Út Szélességre Határnak ki is vágta légyen...”⁵ Ezek a nyílások azonban attól lettek igazán határvonalak, hogy bennük határjeleket, földhányásokat, határfákat helyeztek el. Erre utal a Sopron megyei Kövesden 1792-ben rögzített határozat, miszerint „föl Szélnek a Sürüben, ki vágott alléban ötödik halmot” újították, jeléül annak, hogy a biztos határjel továbbra is a határhalm. A nyílásokból kikerült fát többnyire oldalra dobálták, vagy némileg rendbe szedve egyszerű kerítésül használták.⁶ A székelyföldi *tizes* gazdaságok tilalmas erdői közti határjeleket, határhalmokat az érintett tizesek férfiai közös terepbejárás során újították meg. 1874. november 17-én Csíkszentgyörgy és Bánkfalva két tizesének, Háromtizesnek és Jenőfalvának a bizalmi férfiai, összesen huszonöten bejárták a két tilalmas határvonalát, ahol nyiladékot vágta, és határhalmokat állítottak. A korabeli jegyzőkönyv szerint: „...ki szállottunk az úgy nevezett Haram hegyessítől bé Külső-Haram nyakáig, az erdő által öszve folyt határnak közös egyetértésből való meg nyítására, ame-

3 L. Takács L.: Határjárás i. m. 15.

4 Kádár Zsombor: Erdő és nyelv. Válogatás a Keleti-Kárpátok belső hajlata erdőgazdálkodásának magyar szókincséből. (Erdészettörténeti Közlemények XLIII. Budapest 1999. 268.)

5 Takács L.: Határjárás i. m. 23.

6 Takács L.: Határjárás i. m. 24.

lyet mindenik részre minden hozá tétel és minden kivétel nélkül keresztül vittünk, oly formán, hogy a bérczen bé mint egy négy öl szélességű határvonalat tetleges kiegészítéssel kivágtuk, mely levágott erdő az alkalommal elis árvezetett...Elsőben is általunk Haram hegyessin az központon 1-ször egy halom ásatott...” A bizottság a nyiladékbán összesen nyolc halmot készített, amelyeket 1887-ben és 1896-ban újtottak meg. A kivágott fa eladásából befolyt összeget a két tizes megosztotta egymás között. Érdekes adatot tartalmaz Martonos és Ittkétfalva tizeshalom-megújításról készült jegyzőkönyve. Eszerint a határt képező halmok egymástól 100-110-180-340-429-525 lépésnyi távolságra vannak, amelyeken szögletes kövek és bennük *holt szénnek* nevezett faszén és cserépdarabok találhatóak⁷. Ez utóbbiak a titkos határjelek közé tartoznak, amelyek széles körben elterjedtek voltak Európában.⁸ Az előbbi példák is igazolják, hogy határdombokat erdős vidékeken is alkalmaztak, noha alapvetően sík vidékekre voltak jellemzőek. Elnevezésük rendkívül változatos, a *halom*, *hancsik*, *homp*, *komp*, *zsombék* egyaránt előfordul.⁹ A Heves megyei Ivád 1835-ben zajlott birtokperében Ivádi Gábor említi, miszerint Orczy István kénytelen volt a vitás területen a fákat kiirtani, hogy egy „lineával vagy ductussal” biztos határt teremtsen az ő ivádi birtokrésze és a gróf pétervásárai határerdeje között.¹⁰

Erdőkben, ligetes helyeken fák alkották a határt vagy szolgáltak határjelként. Ezek általános elnevezése *határfá*, de használták a *jelfá*, *jegyfa*, *határozófa* kifejezést, vagy a *keresztes fá* nevet kapta, ha kereszt jel volt rajta. Szívesen választottak olyan fát határjelnek, amelyik különleges növéseivel, furcsa alakjával, eltérő formájával hívta fel magára a figyelmet. Általában a hosszú életű, nagy törzsű, kemény fákat választották, ezért sok volt a cser és tölgy határfá. Jellemzőnek tekinthető az 1781-es határleírás, amely egy dunántúli (Szemes) erdőben így sorolja fel a határfákat: vezet a határ „az ménkü ütötte Nagy Tölgyfára, onnand délre fordulván az Likas tövű keresztes Tölgy fára, ettül a rigi körösztos fekete Tölgyfára.”¹¹

7 Bárh János: Az eleven székely tizes. A csíkszentgyörgyi és csíkbánkfalvi tizesek működése a XVII–XX. században. Kecskemét 2007. 184–185.

8 Takács L.: Határjelek i. m. 95–101.

9 Kádár Zs.: Erdő i. m. 268., Takács L.: Határjelek i. m. 80–89.

10 Csizmadia Andor: Ivád jogélete. Archivum 9. 1979. 46.

11 Takács L.: Határjelek i. m. 40–44.

Az erdők friss vágásaiban vagy az ültetésekben a fiatal ágakat csomóba vagy kötegbe fonták, illetve az ágakat letördelték vagy megtaposták abból a célból, hogy felhívják az arra haladók figyelmét a tilalomra vagy a határra. Az ágaitól megfosztott, csonkolt fák kiáltó jelként hívták fel magukra a figyelmet.¹² A Székelyföldön *métafa* a neve az erdő szélét, mezsgyéjét jelző embermagasságú fatörzsnak, a határként alkalmazott különféle jeleket *métának*, magát a határjelölést *métázásnak* is nevezték.¹³

A fákon különböző jeleket is kialakítottak, amelyek között legegyszerűbb a *bevágás*. Ivádon 1835-ben a határfa két oldala be volt vágva, az egyik a Lyukaskő, a másik az Ivád felé levő oldalon.¹⁴ A határokon az egyik leggyakrabban alkalmazott jel a *kereszt*, amely időnként a fátlan vidékek szikláin is előfordult, vagy úgy rakták ki kövekből. Az igazi felhasználási területe azonban az erdő volt, ahol a fák törzsére vágták. A Maros-Torda megyei Csóka községben 1760-as adat szerint az erdőnek „két végén való határát kereszties Fák különböztetik meg.” Egy másik tanú szerint „kereszties élő fák”-ról van szó.¹⁵ A Heves megyei Markazon a Haller-birtok 1744. július 11-i szétosztásakor az egyes birtokrészek „mindenütt kereszttekkel jedzett fákkal különböztetnek.”¹⁶ Az adatok alapján kétféle keresztet alkalmaztak a fákon: az egyik az álló, más szóval görög kereszt, a másik és sokkal gyakoribb a ferde, X alakú andráskereszt. A Zala megyei Semjénfölde 1754-es határleírásában írják is, hogy a határt jelzi többek között „két ágú X-es gyertyánfa és egy Szekér út mellett lévő X-es iharfa.” A határújítások alkalmával akár évente is új keresztet vágtak az esetleg már beforrt kereszt mellé, így fordult elő a Somogy megyei Kötcsén 1748-ban, hogy a határ tartott „a 13 körösztös csoportos Tölgy fáigh.”¹⁷ A Sopron megyei Zsidányban 1633-ban a határalombban levő fára azért vágtak keresztet egy vallomás szerint, hogy „el ne tulajdonítsák” a területet. 1742-ben a Nógrád megyei Nemtiben pedig „a kereszties hajdani fák erejével” bírták és védték határukat, tehát a kereszties fáknak kultikus erőt tulajdonítottak.¹⁸

12 Takács L.: Határjelek i. m. 45–46.

13 Kádár Zs.: Erdő i. m. 268–269., Vö: *Imreh István: A törvényhozó székely falu*. Bukarest 1983. 263.

14 Csizmadia A.: Ivád i. m. 47.

15 Szabó T. Attila: Határjelek a XVIII. században. *Ethnographia* LI. 1940. 258.

16 Takács Lajos: Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok. Budapest 1980. 96.

17 Takács L.: Határjelek i. m. 61–64.

18 Takács L.: Határjelek i. m. 63.

Az egykori nemesi közbirtokosságok erdőinek a felosztása a 19. század végére sokféle megtörtént, és a magánerdőket a tulajdonosok határjelekkel választották el egymástól. Egerbocson *karó közti erdőnek* is nevezték ezeket a parcellákat, mert sarkain sok esetben határdomb volt beleállított karóval. A birtokosok erdőtulajdonukat határfákkal, fajegyekkel jelölték, például 1842-ben Sajóvezden a fa mindkét oldalát keresztrel. A 18. században a Mátrában is alkalmazták a határfák és határkövek keresztrel való megjelölését. Az ilyen határfák a szomszédok közös tulajdonát képezték, és ha egyikük önkényesen kivágta, abból pereskedés lett. Más esetben a fának csak azt az oldalát faragták meg, amelyik *léniához* tartozott. A keleti-palóc vidéken a karó köré halmozott földkupac neve *zsombik*, *handzsik* volt. Ezen kívül még a határvonalon egymástól látótávolságra álló, mindkét oldalon megfaragott határfák is voltak. Ezeket a jeleket 5-6 évenként megújították, és a határfákat tarvágáskor is meghagyták.¹⁹

Az erdőhatárok védelme, jelekkel való pontos kitűzése a városok számára is fontos volt. Debrecen is féltékenyen őrködött nehezen megszerzett erdősegei felett, és a 18–19. században gyakran intézkedett a határjárásokról, a határjelek megújításáról. Erre azért volt szükség, mert a környező községek lakói nemcsak az erdők fáit pusztították, hanem előszeretettel rontották el a határdombokat, és hamisakat állítottak helyettük. Pl. 1801-ben a sámsoniak igyekeztek a savóskúti erdő határdombjait hamisítani, amikor is közülük hat régít teljesen elhántak, tizenhárom újat pedig másfelé emeltek. Nemcsak dombok és árkok képezték a debreceni erdők határait, hanem jellegzetes nagy fákat is felhasználtak e célra, amelyeket a könnyebb felismerés végett jelekkel láttak el. Ilyen fákkal jelölt határ húzódott az ohati részen fekvő Pércs nevű fűzes mellett.²⁰

Sajátos típusai a határjeleknek a *foglaló jelek*, amelyek a közös használatú erdők irtással történő birtokbavételét jelentették, és a jelölés által tudatták, hogy azt az erdőrészt a többiek ne bántsák, és mint egyéni birtokot tiszteletben tartásák. Az erdei foglalások általános jellemzője volt, hogy valamilyen jelet tettek a fákra, leggyakrabban megfaragták a fa törzsét, gyökerét, vagy a fák ágait feltű-

19 *Petercsák Tivadar*: Erdőgazdálkodás. In: Magyar Néprajz. II. Gazdálkodás. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest 2001. 222.

20 *Penyigey Dénes*: Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében. Budapest 1980. 154–156.

nő módon letörték. Az irtásföldek foglalásakor leggyakoribb jel a kereszt volt. Jellemzően utal erre a Nagy-Görbén 1761. szeptember 21-én tartott tárgyalás egyik tanúja, Német József, miszerint „Varga István azon el foglalásoknak szélén, a Tanú irtása felül, két fön álló hársfára keresztet vágott mondván ezen Tanunak, Jóseff, ezen által ne ircson kegyelmed, mert Mink foglaltuk el.”²¹ A foglalásnak elterjedt jele volt a határfa kérgének gyűrű alakban történő lehúzása, a *kerengetés*, *kerítés*. Arra is van példa, hogy a kerengetés és a kereszttel való megjelölés ugyanazon határmesgyén váltakozva fordul elő. Monostorapátiban 1754-ben így sorolták fel a jelölt fákat: ”Kapolcsrul Köveskáli szőlőhegyre járó útnak mentében... régi két ágú kerétt Töllyfa, onnénd ismét egy kerétt Töllyfa, továbbá ismét másik kereszttel jelölt Töllfa, és ahhoz közel egy kereszt Cserfa, ismét másik kereszttel jelölt Töllfa.”²²

A székely tizesek erdőbirtokát nemcsak a szomszéd tizesek veszélyeztetése miatt kellett határjelekkel ellátni, hanem a saját tizestagok falu felé eső oldalon történő foglalásaitól is, amikor a szántóföldjüket, rétjüket a közös erdő irtása révén próbálták növelni. 1862. november 27-én a jenőfalvi tizes főbírója vezetésével 15 fős bizottság járta be a jenőfalvi tilalmas belső szélét, azt a területet, ahol a magánszemélyek szántói és rétjei találkoztak a közösség erdejével. A terepen végigjárva megállapították, hogy melyik szántó és kaszáló kié, és ki az, aki irtással átlépte a tilalmas határát. *Pallagba vágott kereszttek* és fanyesések formájában ideiglenes jeleket hagytak maguk után, majd 10 helyen földhalmokat hánytak fel határjelnek, némelyiket kövekkel is megerősítették.²³

A 17–18. századi székely falutörvények számtalan eleme foglalkozott az erdőhasználat szabályozásával, a közös erdővagyon védelmével. A rendszeres és tudatos erdőgazdálkodás megalapozása a 18. században történt Magyarországon, amely erdőrendtartásokban és az 1791-ben kiadott első magyar erdőtörvényben nyilvánult meg. Az erdélyi főkormánysszék 1800-ban rendeletben kérte a székely székeket, hogy tegyenek javaslatot az erdőpusztítások megakadályozására. A beérkező javaslatok között több esetben említik az erdőhatárok bizonytalanságát. Aranyosszék 1802. évi jelentése javasolja a határjelek

21 Takács L.: Irtásgazdálkodásunk i. m. 97.

22 Takács L.: Irtásgazdálkodásunk i. m. 105.

23 Bárth J.: Az eleven i. m. 196.

elhelyezését és azok 2-3 évenkénti megújítását. Az 1807. évi uralkodói erdőrendtartás ki is tért a határjelek felállítására és fenntartására.²⁴ A székely közösségek – mint korábban láttuk – a 19. század végén is fontosnak tartották az erdőpusztítások megakadályozását, és egy 1874-ben Csíksomlyón született törvényjavaslatban is kiemelték, hogy a „községek erdei más szomszéd erdőktől és birtokosokétól felismerhető határjelek által azonnal elkülöníthetők és a határjelek minden 10 évben egyszer megújítandók.”²⁵

A rendi társadalom nemesi közbirtokosságai és a jobbágyszabadítás után létrejött paraszti közbirtokosságok erdőhasználatában rendszeresen előfordult bizonyos fák alkalomszerű megjelölése számokkal. Ez leginkább a közös erdőből történő faosztáshoz kapcsolódott. A Veszprém megyei Alsóörs Község Nemesi Közbirtokossága a 20. században a polgári törvények alapján működve is a régi hagyományok szerint osztotta szét a fát a tagok között. A vezetőség az *állézés* vagy *numerázás* során jelölte ki az erdészet által kivágásra engedélyezett erdőrészen a *nyilasokat*. Az egyes parcellák szélén álló *jelfák* törzsét megfaragták, és ide került az adott nyilas száma 1-től 99-ig, mert ennyi erdőjoggal rendelkeztek a faluban. Az egy nyilasban lévő fa az egy joghoz tartozó járandóság, és *cédulabúzással* döntötték el, hogy kinek melyik nyilas jut.²⁶ Tarvágáskor hasonlóan történt a paraszti közbirtokosságok erdőiben is az egyes területek határán lévő fák megszámozása, s erre mondták a Zala megyei Szentbékálán, hogy *megírták, begyelőték* a fát. Itt mindig az adott *numera* (erdőterület) szélső fáit faragták meg, rendszerint a déli oldalon, és tintaceruzával írták rá a *numera* számát. Ritkításnál és gyéritéskor az álló fákat számozták meg, és sorsolás után az vágta ki, akinek jutott. A palócoknál a kivágható fák oldalát kézmagasságban *megcsapták*, majd ceruzával vagy ecsettel írták rá a számát. Diósgyőrben és Répáshután az erdészet hatására *bélyegző kalapácsot* használtak a kivágandó fák megjelölésére.²⁷ A székely közbirtokos-

24 Oroszi Sándor: Emlékezés a székely közösségek erdőire. (Erdészettörténeti Közlemények XVII.) Budapest 1995. 23–28.

25 Garda Dezső: A székely közbirtokosság I. Csíkszereda 2002. 74.

26 Jablonkay Géza: Az alsóörsi közbirtokosság, a közös gazdálkodás egy régi formája (1816–1964). Agrártörténeti Szemle XI. 1968. 180–203., 200.

27 Gelencsér József: Egy sajátos erdőközösség Szentbékálán. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. 1982. 305–309. , *Petercsák Tivadar*: A közbirtokosság. Erdő- és legelő-közösségek Észak-Magyarországon. Debrecen 2008. 215.

ságokban a 19. század végén az építkezéshez szükséges szálfák kijelölése fejszekocintással, mésszel vagy az erdőörök bélyegző baltájával történt. A Hargita falvaiban tarvágáskor *mejjmagasságban leklupáztak* (bélyegeztek) minden fát, vagyis *forgókalapáccsal* ütötték bele a sorszámot, majd ezek alapján cédulahúzással osztották szét a tagok között, amit maguk termeltek ki.²⁸

A 18. századtól kialakuló nagyüzemi (uradalmi és kincstári) erdőgazdaságok nagyszámú munkaerőt igényeltek, különösen a fakitermeléshez. A hegyvidéki falvak lakóinak emlékezete őrzi a favágáshoz kapcsolódó jelölési módokat is. A favágó csapatoknak az erdész szabta meg a kitermelési formát, és ekkor került sor a kivágandó parcellák szétosztására. Ezeket hívták *nyílnak, léniának, szeksziónak, pásztának, parcellának, numerának, pagony-nak*.²⁹ Bakonycsernyén tarvágáskor a parcellák szélét a határfák lefaragásával vagy festékekkel jelölték meg, majd az egyes pagonyokat gyufaszálak vagy fűszálak segítségével sorsolták ki a favágó csoportok között.³⁰ Ritkítésnél egy ember, a *baltás, fejszés* mellmagasságban megfaragta az erdész által megjelölt fát, a 20. század közepén már a jelölés festékekkel történt. Máshol a *hosztoló* egy görbe késsel, a *kacorról, osztoló kacorról* (abaúji Hegyköz) vagy Gyöngyös környékén a *jelölő fokossal* jelölte meg a kivágandó fákat. Az egri érsekség „EE” monogramot használt, de a Mátra Múzeum őríz egy „G.BF” jelű fokost is.³¹

28 Garda D.: A székely i. m. 114., 173., Molnár Kálmán: A Hargita népi erdőgazdálkodásához. Népiismereti Dolgozatok 1978. Bukarest. 34., 38.

29 Petercsák T.: Erdőgazdálkodás i. m. 227.

30 Hegyi Imre: A népi erdőkielés történeti formái. Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben. Budapest 1978. 49.

31 Petercsák T.: Erdőgazdálkodás i. m. 227., Petercsák Tivadar: Hegyköz. Miskolc 1978. 21., Petercsák Tivadar: Erdőhasználat Gyöngyösön és környékén a XVIII–XX. században. In: Tanulmányok Gyöngyösről. Szerk. Havassy Péter – Kecskés Péter. Gyöngyös 1984. 457–506., 484–485.